

Első dolgozatok

NAGY VALÉRIA

A kivándorlást gátló tényezők Hajdú-Bihar megyében a századfordulón

A kapitalizmus gazdasági fejlődésének felfutása egy újfajta népességmozgást indít el. A kapitalista fejlődés bomlasztja a korábbi struktúrákat, elősegíti a népesség térbeli mozgását is, kialakulnak a tömeges, gazdasági alapmotivációjú vándormozgalmak. Ezek a vándormozgalmak nem vizsgálhatók egymástól elszakítva, sőt a népességmozgás egyéb tényezőivel is szoros összefüggésben vannak. Általános vonásként, mint mozgatóerő kiemelhető a munkaerő-kínálat és -kereslet közti feszültség, mely ideiglenes, lokális és viszonylagos. A múlt századi demográfiai forradalom, az ipari forradalmat meg-alapozó agrárforradalom, a modern tőkés agrárfejlődés, a mezőgazdasági népesség nagy tömegeit szabadította fel, és hozzájárult átáramlásához a nem mezőgazdasági területekre. Itt felmerülhet a kérdés, vajon az ipar felszívó hatásának növekedési üteme egybeesik-e a népszaporulat és a munkaerő mezőgazdaságból való felszabadulásának, illetve a munkaerő-kínálat növekedésének ütemével? A tárgyalta fejlődési fokon a vázolt összefüggő folyamatok egymást feltételezethez és egymás fejlődését indukáló jellege miatt a gazdasági növekedés tényezői optimális összejárásának a valószínűsége kevés. Tehát amikor a termelőerők fejlődése már mozgásba hozta a társadalmat és ez a mozgás törekszik a feszültségek feloldására, de azt még nem érte el. Az ipari forradalom a növekedés munkaerő-tényezőjének radikális változását hozta, a munkaerő „újraelosztása” már világgazdasági szinten is folyt. Abban az esetben, ha a vándormozgalmakat térbeli (földrajzi) kiterjedés szerint differenciáljuk, érdemes összekapcsolni a közigazgatási egységekkel, az önálló gazdasági-politikai döntési központokkal, például faluból másik faluba; faluból városba (urbanizáció); városból tanyára áramlás, vagyis fejlettebb vagy fejletlenebb közigazgatási egység felé irányul-e a mozgás, átlépte-e közben az országhatárokat, kontinensen maradt-e, vagy már interkontinentális? A vándormozgalmak differenciálásánál már két a történeti irodalomban bevett elnevezések széles körű alkalmazása, mely elnevezések kiemelnek egy tényezőt, pl. *szezonvándorlás* esetében az időtényezőt. De ha ezt összekapcsoljuk a *belső vándorlás* vagy az *európai szezonvándorlás* fogalmával, érezhető az immár különválasztott különböző népességmozgások közötti igen bonyolult kölcsönhatás és kapcsolat. Ezen összetettség és ellentmondásos folyamatok egybekapcsolása miatt igen nehéz a *kivándorlás* definiálása: „A népesség egyik országból a másikba való mozgása,”¹ „egy ország vagy terület lakosságának elköltözése a máshol való letelepedés céljával.”² A tömörségük miatt idézett meghatározások mellett az önkéntességet kell még hangsúlyozni. A korabeli magyar törvénybe, éppúgy mint az 1904-es módosított osztrák törvényben már gazdasági mozzanat is vegyül, mivel kivándorlónak azt nyilvánítták, aki „tartós kereset céljából külföldre távozik.”³

A 19. század modern, világméretű gazdasági kivándorlásának centruma *Európa* volt, elsődleges céliránya pedig az Amerikai Egyesült Államok. 1820–1920-ig 33,6 millió fő vándorolt az USA-ba.⁴ Az európai tömeges kivándorlás a brit szigetekkel kezdődött. Az Írországból Anglia felé irányuló belső vándorlás kizozdította az angolokat, walesieket, skótokat; a skandináv kivándorlásban a svédek törtek előre a norvégok rovására; Németországban a bajorok és württembergiek adtak

¹ Encyclopedia Britannica, Vol. 8. 394.

² Encyclopedia Americana, Vol. 10. 393.

³ Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) 67. köt. Bp. 1918. 4.

⁴ *Carroll R. Daugherty: Labor Problems in American Industry* Vol. I. U. S. Armed Forces Institute, Madison, Wisconsin, 1941.

helyet a poroszoknak és a szászoknak. A kivándorlás mindhárom fő területén belül tehát a mozgalom súlypontja észrevehetően kelet felé haladt.⁵ Az európai kivándorlás, miközben dél és észak felé is szélesedett, fokozatosan áterjedt Kelet-Európára, és az 1890-es években súlypontja erre a területre helyeződött át. Nyugat szívó hatása csak a kivándorlásból eredően – mint mozgást tekintve – is fennállt. Pl. Németország, a keletről nyugat felé irányuló belső vándorlása és a kivándorlás következtében egymillió szezonmunkást is tudott foglalkoztatni nyaranta,⁶ akik főleg Oroszország, Lengyelország és Magyarország mezőgazdasági területeiről áramlottak Németország keleti nagybirtokaira. Ugyanakkor Anglia mellett Németország adta a legtöbb kivándorlót. A *közép-kelet-és dél-európai* kivándorlás elsődleges centrumát 3 ország képviseli: Olaszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország. Közös jellemvonása e területek kivándorlásának, hogy tetőpontját az 1905–7-es években érte el. A Monarchia esetében a kivándorlás korai fázisában a 60-as, 70-es években főleg a cseh-morva területekről vándoroltak ki. A 80-as években az áradat már a lengyeleket, ruténokat, szlovákokat és magyarokat is magával sodorta; majd egy évtizeddel később bukovinai románok és horvátok, szerbek, szlovének és dalmátok is csatlakoztak Krajna, Karintia és Stájerország déli tartományaiából.⁷ A migráció megindulása mutatja, hogy a kapitalizmus gazdasági növekedése már a Monarchia elmaradott területein is kezdte éreztetni hatását. *Magyarországon* az ipari forradalom a 19. sz. utolsó harmadától bontakozott ki, s az 1880-as évektől itt is jellemző társadalmi mozgássá válik a kivándorlás. A kivándorlás külső hatásra is történő befogadására a legkedvezőbb belső talaj a Felvidéken alakult ki. Az amerikai kivándorlás „bölcsőjének” nevezett Sáros megyéből 1870–80-ig 6403, többnyire férfi vándorolt ki, elsősorban Amerikába.⁸ A kivándorlási mozgalom nem egyforma mértékben érintette az egyes országrészeket. Kivándorlási góccok alakultak ki, melyek körül fokozatosan terjedt a mozgalom, míg végül az egész ország területére kiterjedővé vált. De az egyes területek, tájegységek közötti intenzitáskülönbség nem szűnt meg, csak átalakult. A *Felvidékről* Sáros, Szepes, Zemplén központtal terjedt tovább, elsősorban nyugat, majd keleti irányba. A *Dunántúlon* Győről húzódtott lefelé, a *Délvidéken* Bács-Bodrog, Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyéket érintette. *Erdély* és a *Drávántúl* viszonylag önálló kivándorlási góccoknak tekinthetők még. Így ezek a területek kör alakban veszik körül az ország középső és egyben utolsó kivándorló területét, a *Nagyalföldet*. Tehát a kivándorlás az ország peremvidékei felől húzódtott befelé. Ez a földrajzi elhelyezkedés és a kivándorlás terjedésének európai „útvonala” erősen felhívja a figyelmet a kivándorlás külső indítékaira, a kivándorlás terjedését elősegítő földrajzi érintkezésre, nyelvi, etnikai kapcsolatokra. Az egyes kivándorlási góccok kivándorlásának elsődleges iránya is ugyanezt az összefüggést erősíti. Pl. a Németországba irányuló kivándorlás is tipikusan helyhez kötött és nemzetiségileg korlátozott jellegű. Elsősorban a dél-magyarországi, a dunántúli és észak-magyarországi határszél német anyanyelvű lakossága irányul arrafelé, mely majdnem 50%-ban iparosokat érint, ahogy a kortárs írja, „a bácskai és torontáli jómódú sváb lakosságot”.⁹ Dél-Magyarországról vándoroltak Szerbia felé is, mely szintén a nyelvrokonsággal és szomszédsággal magyarázható. A kortárs a dél-magyarországi kivándorlás ezen irányát így okolja: „a felvidéki rokonajkú nép mozgalmának utórezgése”.¹⁰ Persze Magyarországról jóformán a világ minden részébe vándoroltak ki. Globálisan nehéz lehetne meghatározni, melyek voltak azok a gazdasági mozgatórugók, melyek a peremvidékeken kivándorlásra ösztönöztek, de az Alföldön nem találhatók. A tájegység földrajzi elhelyezkedése eleve feltételezi, hogy a korban a megélhetés elsődleges forrása a mezőgazdaságilag művelhető föld és hogy a tájjeleg itt fogható meg leginkább. A történelmileg kialakult „sajátos alföldi” birtokstruktúra azonban a tőkés fejlődés folyamán az azonos tendenciák érvényesülésének hatására módosult, veszített sajátos jellegéből. A kivándorlás által később és kisebb mértékben érintett alföldi megyék távol estek Béctől és a fővárostól is, melyek jelentős szerepet játszottak, mint felszívó ipari centru-

⁵ *Maldwin Allen Jones*: American Immigration. Chicago–London, 1960. 193.

⁶ *Ferenczy Imre*: A munkanélküliség és a nemzetközi munkásvándorlások Bp. 1913. 30.

⁷ *M. A. Jones*, 198.

⁸ *Tóth Sándor*: Sáros megye monográfiája Bp. 1910. III. k. 133. Id.: *Für Lajos*: A majorsági zsellérgkérdés rendezése 1848–86. Agrártörténeti tanulmányok szerk. Szabó István, Bp. 1960.

⁹ *Thirring Gusztáv*: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság Bp. 1904. 63.

¹⁰ *Laky Dezső*: 15 év kivándorlásunk történetéből Bp. 1918. 12.

mok, kettős hatással: munkalehetőséget jelentettek és mozgásra ösztönöztek. A földrajzi elhelyezkedés, természeti feltételek mellett a piac közelsége vagy hiánya és a közlekedési lehetőségek is szerepet játszottak a nagyon is lényeges táji sajátosságok formálódásában. Az eltérő történelmi előzmények, sajátosságok hagyománnyá váltak, és egyes tájegységek már különböző módon reagáltak az azonos kihívásokra, a fejlődés vonalával és az új befogadásával szemben más ellenállást tanúsítottak. A történelmileg kialakult tudati képet nagyon is valóságos, gazdasági-társadalmi eltérések támasztották alá. A tájegységi különállás és zártság tudata aztán a tényleges helyzettől függetlenül és attól lemaradva társadalomlélektani szempontból jelentős visszahúzó erő lehet és akadályozza a tényleges helyzet felmérését. De összetartó és hagyományteremtő szerepe mellett sajátos magatartásformák kialakulásához is vezet. Természetesen igen átfogó elemzés lenne szükséges ahhoz, hogy az Alföld tájegységi különállásáról konkrétabb megállapításokat lehessen tenni. Az Alföld a mai történeti irodalomban is a „sajátosan magyar jellegű képviselő”¹¹ jelzővel szerepel. Az etnikai egység kétségtelen, s már szó volt róla, milyen jelentős ez a tény a kivándorlás terjedése szempontjából is. A kortárs állandó jelzője „a dús termésű, áldott talajú Alföld”,¹² s bár az egész korszakon át gyakran példaként emlegették az Alföld és különösen a Bácska és Bánát bűzjátát, a hozamok mégis a Dunántúlon voltak a legmagasabbak, utána a Duna–Tisza köze és a Bánság következett. De szinte valamennyi terményből a Tiszántúl és az Északkeleti Felvidék mutatták fel Erdély mellett a leggyengébb eredményeket.¹³ S ez már a tájegységen belüli eltérésekre is felhívja a figyelmet. Az Alföldet közigazgatási egységekre feldaraboló 13 megye önmagában is egy-egy színfolt. Az Alföld centrumát képező, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Csanád, Békés megyéket a már átmenetet képező Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Borsod, Heves, Arad és Bihar megyék veszik körül. A Bácska és a Bánát fejlődése külön utakon haladt, sajátos fejlődésű egységek, földrajzi elnevezésük is jelzi. A Hajdúság, a hajdú városok története is sajátos szint képviseli a magyar történelemben. A hajdúszabadság évszázadokra meghatározta történetüket, a feudalizmus korában egyéni utakon jártak, hiszen a hajdú városokat a jobbágyfalvaktól eltérően nem a földesúri tulajdonban levő föld közös birtoklása jellemezte, hanem a föld közös tulajdona. Az egységes hajdúszabadság alapjául a szabad hajdúföld szolgált, melyhez a közösség minden egyes tagja jogot formálhatott. A földszerzés útját más vidékeken lezáró nagybirtok hiányzott, így a birtok extenzív kiterjesztésének ez nem volt akadály. A 18. századtól jelentős birtokforgalom feltételezhetően másfajta birtokstruktúrát kellett hogy létrehozzon, mint a feudális kötöttségekkel terhelt területeken. A hajdú hagyományok is sokáig éltek a hajdúság eleven történelmi tudatában, összekapcsolták a hajdú városokat. De vajon történelem és társadalomformáló erő volt-e a 19–20. sz. fordulóján a hajdúság Hajdú megyében vagy csak nosztalgikus szép emlék? Annál is inkább, mivel Hajdú megye kései, 1876-os létrejöttük a hajdú városok szomszédos Szabolcs és Bihar megyei mezővárosokkal és parasztfalvakkal egészültek ki. Így sokáig más közigazgatási egységhez tartozó, különböző történelmi előzményekkel rendelkező, korábban igen eltérő jogállású – szab. kir. város, hajdú város, mezőváros, jobbágyfalu – településeket fogott össze Hajdú megye. Így Hajdú megye önmagában is képviseli magának az Alföldnek a sokszínűségét. A most már a megyéhez tartozó korábbi jobbágytelepülésekre a többi alföldi megye jobbágysorsa és jellegzetességei a jellemzők. Az urbértrendezés majd a jobbágyfelszabadítás után az alföldi megyék parasztgazdái jóval nagyobb földekkel rendelkeztek, mint a Felvidéken vagy Dunántúlon élők. Azonban 1895-ben az elaprózódás a dunántúli és az alföldi megyékben volt a legelőrehaladottabb. De a telekmezőszelés nem tükrözi a parasztbirtok valószínű megosztását, még kevésbé a parasztság vagyoni differenciáltságát. A birtokstruktúra nem adhat kielégítő magyarázatot az itteni kivándorlás későbbi megindulására, csak mint egyetlen tényező jöhet számításba. Talán az alföldi fejlődés vázolt sajátosságai is elősegítették az általános kortársi vélemény kialakulását: „A magyar elem földhöz való ragaszkodása a legnagyobb az ország összes különböző anyanyelvű lakói között.”¹⁴ Így az „ország szíve”, „ahol még nem tudott tanyát verni a

¹¹ *Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1965. II. kötet. 18.

¹² *Thirring Gusztáv*, 123.

¹³ *Vörös Antal*: Magyarország gazdasági fejlődése. Magyarország története, 7. köt. 321.

¹⁴ *Laky Dezső*, 76.

kivándorlás” sokáig vigasztalt, pozitív példaként, a nacionalista érzések erősítésére szolgált. „A színmagyar vidékek lakosságának az ősi rőghöz való ragaszkodása”¹⁵ azonban nem mutatkozott tartósnak. Thirring Gusztáv a magyarországi kivándorlási mozgalmakat vizsgálva az 1881–90-es évekről már azt írja, hogy északról kiindulva dél felé Gömörön keresztül „a mozgalom hullámai már erősen átcsapnak Hevesbe és Hajdúba is”. A felvidéki kivándorlási területtel összefüggésbe jutva az alföldi kivándorlás központja borsodi átmenettel Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék területén alakult ki, s Szilágy és Bihar megyéken keresztül lenyúlik egészen Arad megyéig. A századforduló táján a kivándorlás olyan méretűvé vált az Alföldről, hogy nagysága egyes felvidéki megyékét is megközelítette. 1914 előtt már egy alföldi megye veszi át a vezető szerepet, Szatmár. Az alföldi centrumban elhelyezkedő Hajdú, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék kivándorlása viszont az Alföld peremén elhelyezkedő megyékhez képest erős lemaradást mutat.¹⁶ A kortársak keresték a kivándorlás okát, de figyelmük és vizsgálódásuk érthető okokból elsősorban a nagy kivándorló területek felé, így elsősorban a Felvidék felé fordult. Miután a kivándorlás az Alföldet is elérte, kezdtek erre a területre is odafigyelni. Igen alkalmasnak mutatkozott a helyzet dramatizálására és megoldások sürgetésére az Alföld „termékeny rónáit” emlegetni, mely a „legújabb időig” „nemcsak hogy saját népességét el tudta tartani, de az aratás idején még a felföldről lehúzódo munkás-sereget is kenyérhez juttatta”. Bizonyos helyi okok felismerése mellett a hangsúlyt „a külföldi hajózási vállalatok ügynökeinek lelkiismeretlen csábítására” helyezték, ill. elsődleges okként „mások példáját” és a „gazdagodási vágyat” állították. Kezdetben elvértve akadtak olyan munkák, mint Éber Ernőé, aki a gazdasági motivációt is hangsúlyozta. „Az alföldi munkások bajai nagy általánosságban ugyanazok, mint a felvidéki vagy székely munkásé” „ugyanazon gazdasági okok mellett (ami az Alföldön van) a felvidéki mezőgazdasági munkások tízezrei vándoroltak ki”.¹⁷ A különbség okait keresik, de többnyire visszatérnek a hagyományos Alföld-képhez. Egy 1907-ben megjelenő tanulmány az alföldi napszámos helyzetét már „tűrhetetlen”-nek nevezi.¹⁸ A balmazújvárosi nép inségének okait kutatva Fényes Samu így ír: „Munkás, erős, szorgalmas és takarékos” „és ez a nép kopal. Pedig földje kővér s jól termő, 7–8 magot fizet . . . Évről-évre akár jó az aratás, akár nem jó, meg kell ismételní a vár-megyének az inségakciót, hogy a balmazújvárosaik éhen ne haljanak.”¹⁹ Akkor mégis mi volt az, ami a Hajdú megyéhez tartozó balmazújvárosiakat oly sokáig visszatartotta a kivándorlástól? Az alföldi napszámos miért tűrte tovább tűrhetetlennek minősített helyzetét, mint a felföldi? Milyen jellegű fejlődésbeli eltérések vezethettek a két terület kivándorlásában mutatkozó különbségekhez? Ha a Hajdú megyei és debreceni kivándorlást a lélekszámhoz viszonyítva összehasonlítjuk egy felvidéki megyével (Sáros) és a környező megyék, valamint nagyobb alföldi városok arányaival, a különbség szembetűnő.

1000 lélekre jutó kivándorló 1899–1913²⁰

Hajdú m.	Sáros m.	Szabolcs m.	Heves m.	Jász-Nagykun-Szolnok m.	Debrecen	Szeged	Keckskemét
0,7	19,1	8,1	3,2	0,3	1,0	0,5	0,1

A Hajdú megyéből és Debrecenből kivándorolt lakosság létszámát rendkívül nehéz megállapítani. A rendelkezésre álló adatok hiányosak, a különböző statisztikák ellentmondanak egymásnak. A Hajdú megyei és a debreceni adatok összesítve 1904 és – 12 között: a Kereskedelmi és Iparkamarai Jelen-

¹⁵ Uo., 15.

¹⁶ *Thirring Gusztáv*, 36, 38, 70, 112, 124, 151. *Laky D.*, 42. MSK, 2–5.

¹⁷ *Éber Ernő*: Munkabér és Kivándorlás. Bp. 1902. 45–46.

¹⁸ *Szeberényi Lajos Zs.*: A parasztok helyzete Magyarországon Bp. 1907. 40.

¹⁹ *Fényes Samu*: A balmazújvárosi nép inségének okai. Huszadik Század, 1911. 537.

²⁰ MSK, 67. köt. 6.

tesek alapján 1901 fő, míg a Magyar Statisztikai Közlemények szerint 2436 fő.²¹ A különbség a két statisztika között 535 fő. A bizonytalanságot tovább erősíti, ha figyelembe vesszük, hogy „egy útlevéllal nem ritkán az egész család kivándorol”,²² pl. 1905-ben 149 útlevelet adtak ki kivándorlás céljából Hajdú megyei illetőségűeknek, az utazásra jogosítottak száma pedig 177 fő volt. „Debrecenből az elmúlt 1906-ik évben 226-an váltottak útlevelet”²³ írja a DPL, ugyanakkor az MSK 177 kivándorlót tart számon 1906-ból. 1907-ben írta a hajdúhadházi református lelkész a helyi kivándorlási adatok ismertetése után: „Pedig a lavina csak most indult meg. Csak most kezd kedvet kapni az alföldi magyar a kivándorlásra.”²⁴ A hivatalos magyar statisztika azonban 1899–1913 között Hajdú megyéből és Debrecenből összesen csak 2970 kivándorló személyt jelöl. S a statisztika megbízhatatlansága mellett is érzékelteti a jelen dolgozat számára lényegesebb arányt, hogy a Hajdú megyei kivándorlás mennyire elmarad a nagy kivándorló megyéktől. (Pl. Sáros megye – 50 390 fő, Szabolcs m. – 37 310 fő). A belső vándorlásra utaló adatok sem engednek másra következtetni a Hajdú megyei kivándorlást illetően. A megye vándorlási különbözete (a természetes és a tényleges szaporodás különbsége) negatív előjelű. 1880–1910 között 18 550 fő a megye népvesztése,²⁵ melynek majdnem fele 1900 és 1910 között távozott. De sajnos nem lehet megállapítani, hogy ennek valóban hány %-a van összefüggésben az urbanizációval, a Debrecenbe költözéssel. Az urbanizáció a kivándorlással párhuzamosan folyó folyamat. Időbeli egymásutániság a két folyamat között feltehetően csak intenzitásuk változása miatt állapítható meg. A nagyvárosokba irányuló fokozott népességáramlás megelőzi a kivándorlást s a városok befogadóképességének csökkenése elősegíti a kivándorlás arányainak a növekedését. Valószínű, hogy a Hajdú megyei lakosság nagyobb százaléka talált új otthonot az ország határain belül, mint kívül. Debrecenben a természetes és a tényleges szaporodás különbsége + 24 081 1880 és 1910 között. A népcsere mérlege szintén passzív Hajdú megyében 1900 és 1910 között. 1900-ban 16 106-tal, 1910-ben már 24 499-cel több Hajdú megyében született lakos telepedett le más törvényhatóság területén, mint ahány más törvényhatóság területén született egyén Hajdú megyébe költözött. 1910-ben 11 035-tel többen laktak Hajdú megyén kívül 1900-hoz képest, annak ellenére, hogy itt születtek. Ez 744-gyel több, mint Debrecen vándorlási különbözete 1900 és 1910 között. Tehát a népmozás, több mint valószínű, nemcsak Debrecen felé irányult, egyáltalán nemcsak a városok felé. Ezek az adatok a megye eltartóképességének csökkenésére utalnak, a lakosságot Hajdú megyében is a gazdasági szükségszerűség mozdította ki. Az elvándorlók nem tudták lakóhelyükön megkeresni kenyerüket. Hajdú megye népvesztése végeredményben mégsem túl nagy 1880–1910 között, 11,52%-os. Ez az arány alig közelíti meg Sáros megye vesztését, 1880–1900 között, mely 25,80%. Vajon az a lehetőség volt nagyobb, amiben meg tudott kapaszkodni a lakosság, vagy az az erő volt gyengébb, ami kimozdít? Valóban nagyobb volt Hajdú megye *eltartó képessége*, vagy a „tűrési határ” alakult másként?

*

Bár egy mezőgazdasági terület eltartó képessége nem mindig van arányban a földterület nagyságával, a *birtokstruktúra* a lakosság vagyoni differenciáltságának mégis egyik alapvető tényezője. A századforduló birtokviszonyainak feltárása nehézségekbe ütközik. A dualizmus korában nem végeztek olyan statisztikai adatgyűjtést, melynek alapján a birtokviszonyokról pontos képet nyerhetnénk. Az 1895. évi nagy mezőgazdasági összeírás során csak a gazdaságokat vették figyelembe. A birtok és a gazdaság nem azonos fogalmak, a birtokok száma nem azonos a gazdaságok számával. A gazdaságok szerinti feldolgozásnál figyelmen kívül hagyták a tisztán erdő- és legelőbirtokokat. Az összeírás minden önálló gazdaságot számba vett, figyelmen kívül hagyva, hogy tulajdonosi vagy

²¹ MSK, és *Kereskedelmi és Iparkamara Jelentések*. 1904., 1905., 1907., 1908., 1909., 1910., 1911., 1912.

²² Debreceni Protestáns Lap (DPL) 1907. szept. 14. 588. Különfélék címszó alatt.

²³ DPL, 1907. jan. 5.

²⁴ Debreceni Lelkész Tár 1907. 558–571. *Szabó Lajos*: Kísérlet a cura pastoralisnak egy új terén (Lebeszélés a kivándorlásról)

²⁵ MSK, 67. kötet, 96–97.

bérlői őstermelők voltak-e vagy sem. Ez a módszer a szélső kategóriáknál nagy eltéréseket okozhatott. Nagy eltérések vannak az 1895-ös mezőgazdasági statisztika 2. kiadásának adatai között, vagyis az I. és a III. rész között. Az I. feldolgozás még nem egyesítette a különböző községek határában fekvő, de egy egységes gazdaságot alkotó birtokokat és birtokrészeket. Ezen kívül a III. rész az adatok kombinatív feldolgozását adja, a gazdaságok száma a jogcím, birtoknagyság, művelődési ágak szerint megoszolva.²⁶

Az 1895. évi összeírás 2. kiadásának adatai Hajdú megye üzemstruktúrájának erős polarizáltságát, a törpegazdaságok nagy számát mutatja. De a gazdaságok számánál sokkal jellemzőbb a gazdaságok különböző kategóriáinak a területben való részesedési aránya. A legalso és legfelső kategóriákat nézve a Hajdú megyei helyzetkép kedvezőbb, mint a környező Szabolcs és Heves megyéké, de kedvezőtlenebb, mint Sáros megyéé, és azonos Jász-Nagykun-Szolnok megyével. A gazdag-paraszti kategória felső határát jelentő 50–100 holdas gazdaságok az összes gazdaságnak 1–2%-át jelentette Sáros, Heves, Szabolcs, Borsod, Ugocsa, Szatmár, Szepes, Zemplén, 2–3%-át többek közt Békés és Hajdú megyékben. Tehát Hajdú, valamint azon felvidéki és alföldi megyék között, melyek egymással érintkeztek, nem túl nagy a különbség. A törpebirtokok nagy számát ellensúlyozza, hogy a gazdaságok egyes kategóriái közül a szántóterületből a törpebirtok nagy %-ban részesedik 1895-ben:

Hajdú megye	– 75,61%-a a szántó a törpegazdaságoknak
Szabolcs megye	– 67,44%-a a szántó a törpegazdaságoknak
Sáros megye	– 79,90%-a a szántó a törpegazdaságoknak

A Sáros megyei kép ismét kedvezőbb. Hajdú megyében a 100 k. holdnál kisebb gazdaságok területe 187 492 kat. h. (az összes terület 53,37%-a) s ez a terület 19 465 gazdaságra oszlott (az összes gazdaságok 98,39%-a), így egy gazdaságra 9,63 kat. h. föld jutott. Szabolcs megyében viszont egy gazdaságra már csak 7,31 kat. h. föld jutott. A 20 kat. h.-on aluli gazdaságok száma Hajdú megyében 16 648, vagyis az összes gazdaságok 84,15%-a (Szabolcsban ugyanez 87,2%), az összes területből 79,329 kat. h.-jával 22,57%-ban részesült (Szabolcs – 13,1%), így a 16 648 gazdaság átlagban 4,76 kat. h. földön gazdálkodott. (Szabolcsban ugyanez 3,94 kat. h. átlagban.) A 100 kat. h.-nál nagyobb gazdaságok területe 163 862 kat. h., vagyis az összes terület 46,63%-a (Szabolcs – 72,8%).²⁷ Tehát a birtokmegoszlás kedvezőbb Hajdú megyében, mint Szabolcsban, az adott időpontban. A népszámlálási statisztikákban sajnos csak 1900-tól található a népesség birtokviszonyaira vonatkozó adat. A folyamat érzékeltetéséhez tehát össze kell vetni a gazdaságok és birtokok statisztikáját, mely csak akkor reális, ha az összes birtokosokat, s nemcsak az őstermelő főfoglalkozásúakat vesszük figyelembe, hiszen a birtokok megoszlása független a birtokosok foglalkozásától, s 1895-ben a nem őstermelők gazdaságai is szerepelnek a statisztikában. Hibaforrást jelent tehát, hogy az 1895-ös arányok a 100 kat. h.-on aluli birtokok számára vonatkoznak, az 1910-es pedig az összes birtokosra. A statisztikákból kiténik, hogy a középső kategóriák bomlása nem volt nagy arányú, a gazdag paraszti rétegek irányába sincs jelentős változás, a törpebirtokosok száma kevesebb, és ez a tőkés fejlődés alacsonyabb szintjének kifejeződése. A törpebirtok arányának csökkenésében figyelembe kell venni, hogy közöttük sok a nem őstermelő foglalkozású is. Ebből a statisztikából nem elemezhető ki az sem, hogy milyen szerepe volt a telepítési és parcellázási akcióknak, amelyek a törpebirtokosokat kisbirtokos szintre emelheték, és mennyi a törpebirtok kisajátítását eredményező fejlődésnek. Az a tény, hogy 1895–1910 között az 50–100 holdas birtokkategória aránya csökken, jelzi, hogy a parasztság egészének elnyomódása nagyobb arányú volt, mint a szűk tőkés basaparaszti réteg növekedése. Az 50–100 holdas birtokos és bérlő kereső népesség emelkedett ugyan Hajdú megyében (Debrecen nélkül) 1900–1910 között 514 főről 775 főre, de az eltartottak számának növekedése jóval gyorsabb volt, 659-ről 1087-re. A mezőgazdasági cselédek és napszamosok aránya az összlakosságban (keresők és eltartottak együtt) az eddig összehasonlított megyékben csökken, abszolút számuk viszont nő.

²⁶ MSK, Új foly. XV. kötet, Bp. 1897. III. r. MSK, Új foly. XXIV. kötet, Bp. 1900.

²⁷ Szabolcs megyei adatok: *Szászi Ferenc*: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az I. vh.-ig Nyíregyháza 1972. 8. Hajdú megyei adatok: MSK, Új foly. XXIV. kötet, III. r. Bp. 1900. alapján.

Csak munkaerejével rendelkezett Hajdú megyében és Debrecenben²⁸

	1900	1910
Mezőgazdasági munkás (kereső és eltartott) (fő)	46 756	56 397
Gazdasági cseléd (kereső és eltartott) (fő)	19 695	20 850
Házi cseléd (kereső és eltartott) (fő)	6 077	6 712
Napszámos (kereső és eltartott) (fő)	8 757	6 240
	81 285	90 199

A teljesen nincstelének aránya az összlakosságban

1900-ban:	36,8%
1910-ben:	35,91%

Szabolcs megyében a teljesen nincstelének az összlakosságnak 1900-ban 53,62%-a, Nyíregyházával együtt 54,59%-a. Tehát Szabolcs megyében a lakosság jóval nagyobb százaléka rendelkezett csak a munkaerejével, mely a mezőgazdaságban van lekötve. A kivándorlás Szabolcs megyei mértéke bizonyítja is, hogy a lakosság ekkora hányadát a gazdálkodás adott színvonalán már nem képes eltartani a föld. A munkaerő lekötése szempontjából jelentős volt Hajdú megyében a *korlátolt forgalmú birtokok* szerepe. Területe 1895-ben az összes területnek 28,6%-a, Debrecenben 53,49%-a, együtt 35,66%-a. Ez rosszabb arány, mint Szabolcsban a 20,25%, Sáros megyében a 21,09%, Hevesben a 32,24% és Jász-Nagykun-Szolnok megyében a 12,34%; a magyarországi átlag 33,54%. De megváltoztatja az összképet, ha a korlátolt forgalmú birtokok házi és haszonbéres kezelésben levő területének arányát nézzük.

Az összes korlátolt forgalmú birtok területének házi kezelésben levő %-a 1895-ben

Hajdú m. és Debrecen	Szabolcs m.	Sáros m.	Heves m.	Jász-Nagykun-Szolnok m.
41,23%	62,71%	95,06%	81,05%	57,19%

Tehát a Hajdú megyei korlátolt forgalmú birtokok nagyobb százaléka haszonbéres kezelésben volt. Azonban a megyében valamennyi hitbizományi birtok haszonbéres kezelésű 1895-ben. A korlátolt forgalmú birtokok káros hatását viszont nem csökkentette Hajdú megyében az összes szántó-, kert-, rét-, és szőlőterületből elfoglalt aránya. E tekintetben az említett megyékben és az országos arány is Heves kivételével jobb (vagyis kevesebb százalékot foglal el). Hajdúban a korlátolt forgalmú birtokok összterületének csak 28,61%-a volt szántó, kert, rét és szőlő, és az összes korlátolt forgalmú kert, szántó, rét, szőlő 86,48%-a bérbe volt adva.²⁹ Tehát ez igen kedvező arány, de azt is mutatja, hogy az 1895 után jelentkező bérleti igények kielégítésének nem volt nagy tere. És végeredményben a földterület jelentős része kikerült a szabad birtokforgalomból, akadályt képezett a paraszti terjeszkedés útjában. Ha a Hajdú megyei fejlődés egybeesik az országgal, és a kötött birtokok területe nem csökken arányosan a birtokos népesség természetes szaporodásával,³⁰ akkor ez vagy a birtokok nagyméretű elaprózódását, vagy a volt birtokosok egy részének kisajátítását eredményezte.

²⁸ MSK, Új foly. 15. köt. 1900. Népsz. 7. r. 95–161.

²⁹ MSK, Új sor. 48. köt. 1910. Népsz. 30–33.

³⁰ MSK, Új sor. 56. köt. 1910. Népsz. 4. r. 130–209.

1895–1910 között a földtulajdonosok száma nőtt, ami a birtokaprózódást tükrözi.³¹ A megyei átlagot kifejező számok elmoshatják az egyes megyei települések közötti különbségeket. Ez annál is inkább érvényes lehet Hajdú megyére, létrejöttek már említett körülményei miatt. A megyében külön típust képviselő *hajdúvárosokban* igazi nagybirtok nem jött létre, mivel a telek után járó forduló földek nagyságát eleve maximálták. A helyzet nemigen változott a tagosítás után sem, nem volt nagy lehetőség a 200 holdnál nagyobb birtoktestek szerzésére. *Hajdúnánáson* pl. nem volt 100 h-on felüli nagybirtok, ami munkaerőlelkítés szempontjából jelentős tényező. 1877 után már nem került sor a közföldek felosztására, lelassult a birtokszerzések folyamata, és mivel az ipar felszívó hatása nem érvényesült, erőteljesen jelentkezett a birtokaprózódás, amit még a leggazdagabbak is kevésbé tudtak ellensúlyozni.³² Nem csoda, ha Hajdúnánásról is elindult a munkakeresők tömege, földrajzi helyzetének megfelelően elsősorban északi irányba, Hegyalja felé fordul. Hajdúnánáson 1901–10 között 700-zal több az elköltöző, mint a beköltöző.³³ *Hajdúböszörményben* a differenciálódás mértéke 1895–1911 között szintén jóval nagyobb ütemű, mint a megyei átlag. A 15–30 kat. h.-as középparaszttság lassú felmorzsolódása, s a 15 kat. h.-on aluli kategória erős növekedése a jellemző, melynek aránya 1911-ben már megdöbbentően nagy, 75,7%.³⁴ A szab. kir. városban, *Debrecenben* a földbirtokkal rendelkezők száma 1880–1910-ig több mint duplájára nőtt. 1910-ben a földtulajdonosok 67%-a az összes területnek csak 2%-át birtokolta, átlagban 1 holdnál kevesebbet. Helyhiány miatt nem adható teljes kép a hajdúsági birtokstruktúráról, de talán ennyiből is kitűnik, hogy egyetlen tényezőt figyelembe véve nem adható magyarázat az alacsony kivándorló létszámmra. A feudális korszak szabad paraszti életformája, a feudális eredetű nagybirtok hiánya, a népességhez képest tágas határ előnyei sem tudták meggátolni e településekben a lakosság jelentős részének földtelenné válását. Az ugyancsak Hajdú megyéhez tartozó *Balmazújvárosnak*, mely újabb típust képvisel, még földesura is volt. A határ 45 111 kat. h. területéből a Semsey birtok 38 409 kat. h.-t foglal el. „A határ 85,3%-a az uradalomé, 6,3%-a a lakosság szántója . . . A lakosság művelése alatt tulajdon és bérelt, művelés alatt álló terület összesen 6574 kat. h., valamivel több, mint egy fél hold lakosonként.” Nem csoda, ha a máshol való munkavállalás, az elvándorlás igen elterjedt a balmazújvárosiak körében. A cselédlányok elsősorban innen kerültek Debrecenbe, és aki már egyszer kimozdult, könnyebben lép a további vándorlás útjára. „A szőlőnyitás évadjától, április elejétől kezdve egész novemberig idegenbe járnak a balmazújvárosi munkások, soka kapere Romániába is elmegy. De kibocsát ez a nép egész telepes rajokat is Dél-Magyarország határáig . . . De Amerikába való kivándorlás nincs . . .”³⁵ S ez az, ami még mindig megdöbbentő. Persze ilyen nagy távolságokat felölelő mozgás mellett a kivándorlás ténye nem is nagyon ellenőrizhető. Hajdú megye területi ügyésze szerint „még nem is Balmazújvároson vannak a legrosszabb viszonyok. Ladányban és egyebütt még rosszabbak”.³⁶

*

A megyei munkaerőhelyzetet és fejlődési tendenciákat tovább vizsgálva a mezőgazdaság területén, fontos megjegyezni, hogy a mezőgazdaság extenzív fejlődési szakasza az 1870–80-as évekre lezárult. A következő évtizedekben csak további intenziválódással lehetett előrelépni, ami lelassította a fejlődés menetét. Az intenziválódás megköveteli, hogy a termelés növekedését elsősorban a *termelési technika és technológia* fejlesztésével érjük el. A munkaeszközök fejlődésében megfigyelhetők az országos tendenciák Hajdú megyében is, de főként az ország nyugati megyéihez képest számottevő a lemaradás. A század végéig az agrártermelés eszközkészletének fejlődésében komoly haladást nem tapasztalhatunk. A cséplőgépek kezdtek elmosni az Alföld és a peremvidékek közti termelési eljárások különbségét, de országos viszonylatban még 1895-ben is a gépesítés rendkívüli elmaradott-

³¹MSK, Új sor. 56. köt. 1910. Népsz. 4. r. Bp. 1915. 890–893. MSK, Új foly. XXIV. köt. Bp. 1900. III. r. 57.

³²*Hajdúnánás története*. Szerk.: Rácz István H.nánás: 1973. 180–182.; 185.

³³Uo. 188, 82.

³⁴*Hajdúböszörmény monográfiája*. Debrecen, 1973. 386, 394.

³⁵*Fényes Samu*, 544., 549.

³⁶Uo., 537.

ságát mutatja Hajdú megye. Átlag 13,25%-kal nagyobb földterület esik egy-egy mezőgazdasági gépre, mint az országos átlag. *Talajművelésben* a peremvidékek és az Alföld közötti különbségek az I. világháború előtt az előrehaladás ellenére is alig csökkentek, így a Hajdú megyében is jellemzőnek tekinthető módszerek még a nyugat-európaítól elmaradt Magyarországon is a fejletlenebbek közé tartoztak. Az olcsó munkaerő, a majoros tanyákon bérletet mindig vállaló agrárproletár tartalékserreg nem is ösztönözött a birtokok modernizálására. A mezőgazdasági technika lassú fejlődése pedig a nyári munkásszükségletet továbbra is magasan tartotta. A viszonylag kiegyensúlyozott birtokmegoszlásból származó előny azért is nem kamatozott kellő mértékben, mert a birtokosok jelentős részének a gazdálkodás már nem is volt életcélja, a birtok csak a biztos alapot adta megszerzett magasabb állásokhoz.

A lakosság számának növekedése ösztönöz a terméketlen területek művelés alá vonására, mert több lakost kell, hogy eltartson ugyanaz a terület. A 6 hajdúvárosban már 1871-ben lényegesen kevesebb volt a vetetlen szántóföld, mint a környező megyékben, s ez a nagy különbség a további csökkenés mellett is megmaradt.

Az ugar aránya a szántóföldnek (1911)

Hajdú m.	Szabolcs m.	Sáros m.	Debrecen
2,5%	12,1%	12,3%	1,2% ³⁶ / _a

Érdekes módon a két nagy kivándorló terület nem használta ki ezen a téren adott lehetőségeit.

A *vetés-szerkezet* szempontjából Hajdú megye nem követte a nyugat-dunántúli, sőt egyes alföldi megyék fejlődési irányát sem a specializálódás felé. A *terméshozamok* Hajdú megyében a dualizmus alatt nem nőttek gyorsabban az országos átlagnál, sőt egyes növények esetében a kezdeti különbségek is eltűntek. Szabolcs, Sáros és Szatmár megyék több terményben és jelentős mértékben szárnyalják túl az országos átlagot, az idézett 3 alföldi megye viszont lemaradt.³⁷ A roszz termés következtében 1909-ben „a magyar kánaánt, a bőven termő Alföldet, . . . nagy nyomorúság lepte meg”, „az országos becslést tekintve a búzatermés . . . Hajdú megyében az utolsó helyen áll . . .”³⁸ Hajdú megye közigazgatási bizottságának augusztus havi gyűlésén jelentette az alispán „a megye területén ez évben mintegy 5–600 ember maradt aratási munka nélkül, akik rendesen aratással szoktak foglalkozni”.³⁹ Ez a szám még a „Hajdúböszörményi Hírlap” szerkesztője szerint is túl szerény, mert csak Böszörményben is volt annyi munkás munka nélkül. Ezt bizonyítja a hajdúböszörményi munkások kérvénye, ami szerint „nálunk több mint 1000 munkás nem kapott harmados tengeri földet és több mint 1200 munkás aratni valót . . . a kapa és arató gépek hagynak munka nélkül egy nagy tömeg embert . . . munka nincs, kenyér nincs . . . szállíttassanak ki Amerikába . . .” A munkások panasza az intenziválódás megindulásának a lecsapódása részben, másrészt, ahogy a lap írja, a „teljesíthetetlen munkabér követelések miatt” maradtak munka nélkül. A munkabérek növekedése nem követte az árak emelkedését, ahogy a lap utal rá. Az alispáni jelentések adatai szerint 1909-ben és 1910-ben megugrott az útlevelet kérők száma. Böszörményből Hajdúdorog után, a legtöbben vándoroltak ki. De a város vezetősége igyekezett megkötni a munkaerőt. 1909 végén a lap arról ad hírt, hogy a város földjeit haszonbérbe adták.

Az *állattenyésztésnek* Hajdú megyében nagy hagyományai vannak. A határhasználat és mezőgazdasági üzemszervezet 1950-ig jellegzetes földközösségi maradványai a hajdúvárosok zsellérrétegének életmentő lehetőségeket adott.⁴⁰ A baromfitenyésztés igen elterjedt volt az 1–5 h.-ok között

³⁶ ^aMSK, Új sor. 66. köt. Bp. 1924. Mezőgazdasági termelés. 1901–1915. 10. *MSE*, 1900. 69. *Orosz István*, 109. Hajdúnánás története, 141. Hajdúböszörmény monogr., 349. Vármegyei szociográfiák, XII. Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Szerk.: Csobán Endre 1940. 139.

³⁷ *MSE*, 1910. 97–98.

³⁸ Hajdúböszörményi Hírlap, 1909. aug. 27.

³⁹ *Uo.*, aug. 20.

⁴⁰ *Balogh István*: Hajdúság. Bp. 1969. 72.

is,⁴¹ jelentős jövedelemkiegészítést jelentett. Talán a nagyobb múltra való visszatekintés és a legel-
tetési lehetőségek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Hajdú megyében az állattartás intenzívvá válása
lassan és nehezen ment végbe, mintegy 15–20 évvel lemaradva az országos fejlődés mögött. Viszont
mind a területhez arányított állatsűrűség, mind a lakosság számához viszonyított állatállomány még
a századfordulón is felülmúlta az országos átlagot. A 19. sz. végi válság a megyét is elérte. 1898- és
1900-as alispáni jelentés a ló és szarvasmarha állományban 2 év alatt is jelentős számszerű vissza-
esést mutat ki 19 helyeségből 14 helyeségben.⁴² Kérdés, hogy ez mennyire érintette e gazdasági ág
munkaerőviszonyait és a tulajdonviszonyokat. Az állattartás inkább a tanyákon folyt (tagosítás
után), a tanyák a legnagyobb birtokosok telephelyei. A hajdúsági tanyák a cselédek és majorosok
nagy száma miatt a *tanyásgazdálkodás* külterjes jellegét az egész korszakon át megőrizték. A tanyás-
gazdálkodásnak Hajdú megyében kialakult típusa elütött az Alföld egyéb területein általános rend-
szertől, főleg a Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd és Szeged környéki gazdálkodástól. Ez utóbbi helye-
ken a kis- és középirtokosok véglegesen feladták városi lakóházukat és a tanyán rendezkedtek be,
ahol intenzív szőlő, gyümölcs és szántóföldi kertészkedést folytattak a gazda és családja. Debrecen-
ben 1910-ben a tanyai lakóknak még 1/6-a sem volt gazda és birtokos, a többi kintlakó éves cseléd,
majoros és napszámos.⁴³ A Hajdúságban a nagyobb birtokosok alakítottak tanyákat, melyek inkább
hasonlítottak uradalmi majorságokhoz, mint paraszttanyákhoz. A gazda sohasem lakott kint, csak a
majoros tanyán élő alkalmazottak. Lényegében ez a tanyatípus a munkaerőlekötés szempontjából a
nagybirtokot helyettesítette. Balmazújvárosról írja Fényes Samu: „A 12 418 főnyi lakosságból 1898
tanyai cseléd, gazdatiszt és ezek családtagjai. Ezek a latifundium közvetlen eltartottjai.”⁴⁴ Vagyis a
lakosság 15,23%-a. Tehát a teljesen nincstelen szegénység költözött ki, konvenciók cselédek új
típusát hozva létre. A tanyára költözés folyamata a Hajdúságban az első világháború előtt lényeg-
esen kisebb arányú volt, mint a többi nagy határú alföldi faluban és városban. „A Kiskunságon és
a Jászságon az I. világháború előtt már a lakosságnak 1/4 része, sok helyen 1/3-a is tanyán lakott. A
Hajdúságon 1949-ben is alig 25%-ról beszélhetünk.”⁴⁵

*

A kivándorlást gátló tényezők között jelentős lehet az *ipar* felszívó hatása, munkaerőt lekötő
képesége. Az 1890 – 1910-es foglalkozási statisztikák szerint a bányászat, ipar és forgalom területén
dolgozó lakosság aránya az őszlakosságban Hajdú megyében kevesebb, mint a környező megyékben
és a felvidéki Sárosban. Az ipar és mezőgazdaság aránya, valamint a kivándorlás között azonban
nem egyértelmű a kapcsolat. Csak a konkrét, helyi gazdasági-társadalmi összefüggések elemzése
adhat választ a munkaerőhelyzet és a kivándorlás kapcsolataira. Egész Hajdú megyére és Debrecenre
is jellemző, hogy az iparos és mezőgazdasági tevékenység nem vált el élesen a lakosság foglalkozási
struktúrájában. Az iparosok nagy része sohasem szakadt el teljesen a földtől, s akiknek nem sikerült
a földszerzés, mezőgazdasági bérmunkával egészítették ki szűkös jövedelmüket. Ez a létbizonytalan-
ságot, a fejlődés labilitását és fejletlenebb struktúrákat bizonyítja. A mezőgazdaság túlsúlyából követ-
kezően, Magyarországon és a megyében is, az ipari fejlődés mozgatórugója az *élelmiszeripar* volt. A
malomipar kiemelkedő szerepe a század eleji pangás ellenére az egész megyében jelentős. Debrecen-
ben 3 jelentősebb malom együtt 347 munkást foglalkoztatott, a környező hajdú városok közül a
hajdúnánási malmok csak 28 főt alkalmaztak 1910-ben. Kiemelkedő szerepe volt még a dohányipar-
nak (Db.–1900-ban: 1128 munkás), bár itt is egy egész évtizedes válság tanúi lehetünk. A század
elején szinte minden iparágban kimutatható a válság. Az élelmiszeripar aránya csökken s ezzel pár-
huzamosan nő a *fémipar* és gépgyártás súlya. A *strukturális átalakulás*, elsősorban Debrecen ipará-
ban,⁴⁶ megegyezik az országos tendenciával, de késve követi azt. A gyáripár fejlődése a világháború

⁴¹ MSK, Új foly. XXIV. köt. III. r. Bp. 1900. 57.

⁴² Alispáni Jelentés (A. J.) Hajdú vm. 1900. évi állapotáról 67.

⁴³ Balogh I.: A civisek világa. Gondolat, Bp. 1973. 208.

⁴⁴ Fényes S., 538.

⁴⁵ Balogh I., Hajdúság, 75.

⁴⁶ Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk.: Ránki Gy. Debrecen, 1976. 131, 128.

előtt még éppen csak megindult. Közvetlenül a századforduló előtt a városba áramló munkaerő jelentős bázist adott ehhez a fejlődéshez, de az átstrukturálódás ténye, korlátai és késlekedése mellett, maga is lelassította a fejlődést, csökkentette a munkaerőfelvevő képességet. Debrecenben a világháború előtt 55–60%-a volt kisiparos az össziparos népességnek.⁴⁷ Magyarországon a gyáripari dolgozók az összes ipari munkásnak több, mint 50%-át jelentették az 1910-es évek elején.⁴⁸ Tehát Debrecen ipari fejlődésének kb. 10 éves lemaradását az országos arányokhoz képest ez is érzékelteti. Viszont a nagyobb alföldi központokat megelőzi. A környező *hajdúvárosok* iparának fejlődése Db. közelségét és ipari vonzáskörét igen megérezte. Ez egyrészt a helyi ipari és kereskedelmi tevékenység visszaszorulását, árutermelő jellegének jelentéktelenné zsugorodását, szolgáltató jellegűvé válását és a magasabb szervezetszintre jutás erős korlátozottságát jelenti, másrészt viszont árufeleslegének és szükségletei kielégítésének közeli piacot talál. Különösen a 20. században a debreceni gyáripari termékek gyors térhódítása következtében az iparosság javítótevékenységre szorult vissza. 1880-ban a hajdúvárosokban összesen 520 önálló iparos élt, akik 104 segédet és 94 inast tartottak. 1900-ban 1450 vállalat volt, ebből segéd nélkül dolgozik 1179. „Szűk és szegényes ez az ipar...”⁴⁹ A kisebb községeket még inkább sújtotta a Db.-i. ipar versenye.⁵⁰ A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara a kisipar fejlesztésével akart javítani a helyzeten. 1911-ben fogalmazták meg: „a népfőlölség az intenzív művelésű próbirtok hiányában a mezőkön foglalkozást nem talál, tódul be a nagyobb községekbe és városokba. Ausztria miatt iparunk nem fejlődhetik úgy, hogy munkásul őket mind befogadhassa, ha az egyetlen patriarchális kereső foglalkozást, a kisipart is elzárjuk előle, akkor igazán csak *kivándorlást tenyészünk*. A kisipar pártolása, életbentartása, mesterséges táplálása nálunk a nemzetfenntartás egyik gazdasági kötelessége, egyelőre más téren ezt a népszaporodást kenyérkeresőleg nem tudjuk elhelyezni”.

*

A kivándorlás terjedése szempontjából jelentős a *humán-pszichológiai tényezők* szerepe, az információ áramlása. A paraszti hírszerzés elsődleges forrását a vásárok jelentették. A lakosság nagy része nem tudott írni-olvasni, így a szóbeli közlés a legfőbb kommunikációs csatorna volt sokáig. Egy település zárttságát vagy nyitottságát, az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódásának mértékét jól mutatja *kereskedelmi kapcsolatainak* kiterjedtsége. Hajdú megyében még elsősorban vásároló, piacozó kereskedelemmel kell számolnunk, annak ellenére, hogy a századforduló felé az országos vásárok jelentősége csökken. Az eltérő fejlettség és Debrecen nagy vonzásköre miatt az egész megyére vonatkozó általános jellemzőket nehéz meghatározni. Közös vonás a szűk piaci körzet. A szoboszlóiak pl. nem mentek messzebb 30–50 km-nél, a fejlettebb mezővárosok piaci körzete sem volt nagyobb 50–80 km-nél.⁵¹ Debrecen a 90-es évek után ismét másodlagos kereskedelmi központtá vált. Korábbi országhatárokon túl nyúló kereskedelmi hatósugara nem állt többé helyre, de 60–80 km sugarú körben továbbra is kereskedelmi, ipari és kulturális központ maradt.⁵² Tehát a megyének az egyes kivándorlási góccokkal való érintkezése nem volt kiterjedt. Debrecen kereskedelmi központ szerepe is ebben az időben csökkent, a környező települések élénkülése pedig a konjunktúrát kihasználva kb. 1908-tól indult meg. A kivándorlók valószínűleg a kipróbált kereskedelmi utakon indultak el. Így a *közlekedési útvonalak* szerepe döntő volt a lakosság mozgásában. A közlekedés és a szállítás primátusát fokozatosan elhódította a kiépülő vasúthálózat. 1880-ban Hajdú megyében még csak 7 helység érintésével megy vasút. Csak 1911-ben adták át a Debrecen–Tokaj közötti útvonal Debrecen–H.böszörmény–Hdorog–Hnánás közötti szakaszát. A rohamosan épülő vasútvonalak iránya Pestre központosult, s egész országrészek forgalmát ide és Bécs irányába terelte. Debrecen hátrányos helyzetbe került, mert a Pest–Szolnok–Várad és Pest–Szolnok–Arad vasútvonal megépítése után Erdély számára Pest könnyebben és olcsóbban elérhető

⁴⁷ Uo., 95.

⁴⁸ Berend–Ránki: A magyar gazdaság 100 éve 64.

⁴⁹ Balogh I., Hajdúság, 82.

⁵⁰ Herpay Gábor: Földes község története, Db. 1936. 171.

⁵¹ Hajdúszoboszló monogr. 463.

⁵² Balogh I.: A civisek világa, 167.

volt, mint a kiépítetlen országutakon szekérrel Debrecen. A Pest–Miskolc közötti vasút megépítése óta a Felvidék, a Szepesség is Pesthez és nem Debrecenhez került közelebb. Az Erdély és Felvidék közötti sok évszázadon át Debrecenen keresztül vezetõ útvonal központja a vasutak révén szintén Pestre tevõdött át. Ez újabb bizonyíték arra, hogy az ország peremvidékeirõl a belsõ centrum felé irányuló népességmozgás egyre inkább elkerülte Debrecent és közvetlen környékét.

Az Északról, Észak-Keletrõl induló kivándorlók a debreceni útvonalat csak azután kezdték igénybe venni, miután a hagyományos kivándorlási csatornák a hatóságok fokozottabb ellenõrzése alá kerültek. „A hétfõn Ungváron vasútra” ülõ Zemplén megyei kivándorlók az ügynökök vezetésével Tokajon és Debrecenen át mentek a fõvárosba, onnan pedig a bécsi hajóállomásig, „mert a vasúti kalauzok csak a Felvidékrõl érkező parasztokat kísérték figyelemmel”.⁵³ Tehát a magyarországi kivándorlás öngerjesztõ hatása kb. csak a századforduló táján érkezett el Debrecenbe.

*

A Hajdú megye területérõl kiinduló kivándorlást gátló tényezõk vizsgálata nem lehetett teljes. Számptalan tényezõ együttes hatásának eredménye egy adott terület kivándorlásának megindulása, annak mértéke, összes jellemzõi. Jelen dolgozatban a történeti kutatás még csak arra adott lehetõséget, hogy szempontokat adjon a további részkutatásokhoz. Kisebbségi egységekben lejátszódó folyamatok elhelyezése nagyobb egységekben, az azonos és eltérõ tendenciák megkeresése, összehasonlítása nehéz problémát jelent, több oldalról megközelíthetõ, igen széles körû ismereteket kíván. A visszakövetkeztetõ oknyomozásnak is sok buktatója van. Ha a jelenséget és lefolyását ismerjük és visszamenõleg keressük a jelenség okait, a magyarázat tendenciózus is lehet, a tények szelektálása vakvágányra vihet.

A kivándorlás elindulásához egy bizonyos általános gazdasági-társadalmi fejlettségi szint elérése kell, mely elindítja a mozgást, másrészt fejletlenség, mely nem képes visszatartani a munkakerõt. Hajdú megye nem haladt együtt az ország fejlõdési ütemével, lépéshátrányban volt, kb. 10–15 évvel késõbb követte a fõ fejlõdési tendenciákat. A kivándorlás történelmi háttérében való lemaradás az alapvetõ oka annak, hogy késõbb és kisebb mértékben kapcsolódik be a kivándorlási mozgalomba. A kivándorlási mozgalom jellegébõl következõen bevezetõ szakasz, növekedõ, virágzó és hanyatló szakasz különíthetõ el. (A vándorlási szakaszok elméleti vizsgálatát l. 54. j.) Az I. világháború a magyarországi kivándorlás hanyatlásának kifutását, így a mozgalom továbbgyûrõzõdését is derékba törte. A Hajdú megyei kivándorlás szakaszai, hullámszámai ugyanolyan természetûek, mint az egész országé. De az 1905–7-es csúcst követõen 1909-ben és 1910-ben túlszárnyalja az 1905-ben elért létszámot, ami nem egyezik a kivándorlás országos fejlõdési vonalával. Az a tény, hogy a csúcsévek utáni külsõ és belsõ adminisztrációs hatások, korlátozások, a pull faktor országos viszonylatban való gyengülése kevésbé hatott a Hajdú megyei arányokra, mint a hagyományos kivándorló területen, azt bizonyítja, hogy ezek a kedvezõtlen hatások sokkal inkább a felfelé ívelõ szakaszban törték meg a mozgalom lendületét a megyében. A kivándorlás öngerjesztõ hatása ekkorra kezdett volna nagyobb erõvel hatni itt is, amikor a kivándorlás el is szakadhat a közvetlen gazdasági októl. Az Alföldrõl említett tényezõk Hajdú m.-re is érvényesek, bár a tipikusan alföldi megyéktõl távolabb áll, noha annyira nem közelít a felvidéki jelleghez, mint Szabolcs. Földrajzi helyzeténél fogva elõbb követi az Alföld fejlõdési vonalát, de az Alföld egyéb területeihez képest lemaradva, mert azok táj-jellegük erõssége folytán már kezdik megtalálni a kivezetõ utat, a speciális úton való továbbfejlõdés lehetõségeit. Bár a Hajdú megyei települések között igen nagy volt a fejlõdésbeli különbség – 4 fõbb típus található –, a kivándorlás taszító ereje mégsem érvényesült eltérõ módon, a megyén belül, a történelmi elõzmények elmosódtak. Az a tény, hogy a hajdú városok városá fejlõdése megrekedt, a konzervatív válnó nemesi szemlélet mellett, a kedvezõtlen földrajzi és gazdasági körülményekkel magyarázható. Az 1860-as évektõl érezhetõ „gazdasági megtorpanás” hozzájárult az életformák konzerválásához, adott esetben a civis társadalomra jellemzõ bizalmatlanság és elzárkózás megõrzéséhez.

⁵³ Budapesti Hírlap 1903. máj. 30. Más szempontból idézi: *Rácz I.*: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Doktori értekezés. Debrecen. 1979. 316.

⁵⁴ Harald Runblom–Hans Norman ed.: *A History of the Migration From Sweden to America*. Uppsala, 1976. *Sune Akerman*: Theories and Methods of Migration.